

současné trendy v kriminalistické psychologii

doc. PhDr. Ludmila ČÍRTKOVÁ, CSc., Policejní akademie ČR, vedoucí katedry společenských věd

Ve forenzní psychologii lze od jejího vzniku sledovat dvě tematické větve. První z nich má blíže ke kriminologickým otázkám o pachatelích, obětech a zločinu. Druhá se přimyká spíše ke kriminalistice. V tomto příspěvku se zaměřím na kriminalistickou (též vyšetřovací či investigativní) psychologii. Jaké otázky dominují v současné kriminalistické psychologii? Jak lze charakterizovat její aktuální rozvojové trendy? Při hledání odpovědí na tyto otázky budu vycházet z analýzy zahraniční odborné literatury a z expertní činnosti.

Od posuzování výpovědí k forenzně psychologickým službám

Počátky využívání psychologických poznatků pro účely vyšetřování kriminálních kauz spadají zhruba do přelomu 19. a 20. století. Psychologové se poprvé oficiálně zapojují do živých kriminálních případů v roli tzv. expertních svědků (expert witnesses). Pravděpodobně prvním doloženým expertem se stal psycholog Albert von Schrenck-Notzing, který v roce 1896 zpochybnil věrohodnost výpovědi svědků při soudním líčení v Mnichově proti muži obviněnému z vražd tří žen. V tomto případě byla poprvé uplatněna hypotéza tzv. retroactive memory falsifikation (jev, kdy v důsledku mediálního tlaku v případě dochází u svědků k bezděčnému překrytí skutečně vnímaného s tím, co podle tisku mohli a měli vnímat). Svým obratným vystupováním a schopností aplikovat poznatky o sugesci přímo před soudním dvorem vzbudil Schrenck-Notzing značný respekt a otevřel cestu

dalším. Prvním skutečným znalcem se stal známý psycholog W. Stern, který vystupoval nejčastěji na žádost obhajoby v soudních síních již v letech 1902 a 1903. Získal si nechvalnou přezdívku „velký exkulpátor“, protože se mu úspěšně dařilo zpochybňovat výpovědi těch svědků, kteří usvědčovali obžalovaného. (Čírtková 2004)

Lze konstatovat, že posuzování svědeckých výpovědí z pohledu jejich věrohodnosti představovalo bránu, kterou psychologové vstoupili do živých případů. Po dlouhou dobu byla psychologie výpovědí jediným přímým servisem pro trestněprávní praxi. Rozvoj forenzně psychologických služeb zbrzdila totiž druhá světová válka. K zásadním změnám pak dochází v druhé polovině dvacátého století. Jednak se plně etabluje psychologická znalecká činnost směřující k objasnění subjektivních stránek trestného činu (osobnost pachatele, jeho duševní stav v době spáchání trestného činu, motivace). Navíc ve spolupráci s kriminalisty vznikají nové, speciálně pro forenzní účely určené postupy. Jsou založeny na psychologických poznatcích a je možné je využít v různých fázích vyšetřování trestného činu. V osmdesátých a devadesátých letech 20. století vznikla relativně ustálená **sestava forenzně psychologických služeb**, které fungují i dnes. Patří k nim:

- psychologické profilování
- forenzní analýza obsahu textu
- psychologické konzultace k případu (videografie atp.)
- fyziodetekce
- grafologie ve smyslu určování osobnostních charakteristik pisatele
- vyšetřovací hypnóza a kognitivní interview.

O jaké forenzně psychologické služby je ze strany praxe zájem?

Při odpovědi na položenou otázku se opřu o konkrétní údaje z konzultační činnosti, kterou uskutečňují psychologové katedry společenských věd (dále jen KSV) na základě požadavků praxe. Následující tabulka seznamuje s typem a četností poskytnutých forenzně psychologických konzultací.

Tabulka 1: Konzultační činnost podle § 105 t. ř. realizovaná v období 2004 – 2006 na KSV

Typ (druh) konzultační činnosti	Počet případů	Základní charakteristika konzultační činnosti
PROFILOVÁNÍ „klasické“ profilování neznámého pachatele násilného činu (vraždy) podle dostupných údajů o případu	1	<ul style="list-style-type: none"> vražda podnikatele 2004
FORENZNÍ PSYCHOLINGVISTIKA profilování neznámého pachatele podle řečového chování - forenzní analýza textu vyděračských dopisů či záznamu zvukové nahrávky +	7	<ul style="list-style-type: none"> vydírání mediálně známé osoby výhrůžný vyděračský dopis známému politikovi s požadavkem na výkupné výhrůžný teroristický dopis orgánům státní správy série výhrůžných dopisů s hrozbou teroristických útoků (SK)

ohodnocení nebezpečnosti hrozby + analýza komunikace		<ul style="list-style-type: none"> analýza mediálně prezentovaných sdělení policisty s ohledem na podezření z TČ pomluvy
PSYCHOLOGIE VÝSLECHU psychologická interpretace videozáznamu dle zadání (vidografie) + psychologie výslechu	3	<ul style="list-style-type: none"> posouzení věrohodnosti výpovědi dvou svědků v případě neobjasněného únosu a zmizení pražského podnikatele a psychologická podpora směřující k další taktice vyšetřování vůči podezřelým osobám
PROGNÓZOVÁNÍ NEBEZPEČNOSTI analýza chování osoby asistující otcovraždě	1	<ul style="list-style-type: none"> „risk-assessment“ - posouzení signálů rizikovosti chování mladistvé osoby pod probačním programem
MOTIVACE psychologická posouzení motivace v případě dokonané sebevraždy	1	<ul style="list-style-type: none"> psychologická analýza dynamiky sebevražedného úmyslu a motivů

Na základě domácích zkušeností lze obecně konstatovat, že forenzně psychologické služby vyhledávají kriminalisté především:

- v následné fázi vyšetřování
- ve zvláště závažných případech s neznámým pachatelem (např. brutální násilný zločin, vydírající či vyhrožující neznámý pachatel)
- u sériových zločinů se stále neznámým pachatelem

- při absenci využitelných stop, při momentální nevyužitelnosti získaných stop a vůbec v situacích důkazní nouze pro upřesnění vyšetřovacích verzí či k přípravě výslechu s podezíranou osobou
- v situaci, kdy se zdá, že pouze výslech a na jeho základě získaná výpověď může rozhýbat vyšetřování, které mezi tím uvízlo na mrtvém bodě
- na základě pokynů státního zástupce, který vyžaduje odborné stanovisko ke konkrétní položené otázce (např. mechanismy dopadu pachatelova konání na oběť).

Z celkem 13 konzultací poskytovaných od roku 2004 do současnosti se 8 (tj. více než 60 %) týkalo široce chápaného psychologického profilování. Jinak řečeno poptávka po psychologické interpretaci všech dostupných informací o daném zločinu je stále aktuální.

S touto domácí zkušeností korespondují i poznatky ze zahraničí. V řadě zemí si policie vytvořila svoje „centra pro profilování“ a neklesá ani počet odborných publikací na toto téma (Ainsworth 2002, Adler 2004, Holmes a Holmes 2002). Závěr o aktuálnosti psychologického profilování se může na první pohled jevit jako překvapivý. Kriminalistika a další forenzní vědy rozšířily možnosti vyšetřování a dokazování zločinů. Zejména s ohledem na DNA analýzu se psychologické profilování zdálo jaksi nadbytečné. Jenže mnohdy nelze DNA analýzu z různých důvodů použít. A tak i dnes zůstává psychologické profilování jednou z nejčastějších zakázek na psychology. Je však třeba zdůraznit, že v oblasti profilování došlo k důležitým změnám. Mezi profilováním včera a dnes je podstatný rozdíl.

Profilování aneb kriminální investigativní analýza

Osobně se domnívám, že profilování nejvíce uškodila popularizace v médiích. Právě na základě filmů jako Mlčení jehňátek či Sběratel polibků atp. vznikl falešný mýtus o geniálním profilovači, který se obejde bez vyšetřovacího týmu a prakticky sám vyřeší komplikovaný případ. (Holmes a Holmes 2002) Tak tomu rozhodně není. Profilování je odkázáno na kvalitní informace z ohledání místa činu, pitvy, výslechů svědků atp. I tak je to celkem obtížný postup. Přestože se i dnes vyznačuje značnou volností při psychologické interpretaci údajů, stop a důkazů, není to ryze intuitivní poznávací proces. Nemá sice šablony, ale má pevná pravidla.

Skepsi vyvolávaly i poněkud kuriózní prvky profilování, jako odčinění (undoing), nadbytečné smrtelné rány zasazované oběti (overkilling), inscenace místa činu (staging) či depersonalizace oběti. (Müller, Köhler a Hinrichs 2005)

Emocionální odčinění zahrnuje veškeré aktivity, kterými pachatel symbolicky smívá svůj pocit viny. Může jít o umytí a oblečení mrtvého těla, květiny na těle oběti či na místě činu, přikrytí těla, vyzdobení místa činu atp. Odčinění je interpretováno jako výraz emocionální vazby k oběti. Pachatel může pocházet z okolí oběti anebo se s ní po určitou dobu stýkal.

Overkilling zachycuje takový vzorec chování, kdy pachatel způsobuje excesivní smrtelná zranění, která jsou již nadbytečná pro způsobení smrti. Dochází k němu obvykle u sexuálně či osobně motivovaných zločinů a je interpretován jako ventilace nenávisti, vzteku či intenzivního puzení k odplatě a potrestání oběti. Psychologicky lze dovodit, že manifestovaná agrese platila zvolené oběti. Její volba nebyla z pohledu pachatele náhodná. Při profilování je třeba vyloučit, zda masivní zranění oběti nevznikla jako následek chování oběti (např. při jejím pokusu o útěk). V takovém případě by se o nadbytečné smrtelné

útoky nejednalo. V teorii profilování momentálně probíhají spory o přesné vymezení jevu (např. o kolik smrtelných ran se musí jednat a vůči jakým částem těla musí směřovat). Za klíčová jsou považována smrtelná zranění zaměřená na obličejové partie a hlavu.

Inscenace místa činu se předpokládá, když pachatel podnikl konkrétní opatření sloužící k zamaskování jeho skutečného motivu s úmyslem předstírat motiv jiný. Příkladem může být loupežná vražda zinscenovaná jako sexuální delikt nebo také naopak. V teorii profilování je inscenace vnímána jako odkaz na tzv. plánujícího pachatele a zvyšuje pravděpodobnost předdeliktového vztahu mezi ním a obětí.

Zmíněné prvky patří do tzv. personifikování pachatele, což je jeden z mnoha kroků v rámci psychologického profilování (Ainsworth 2002). Teoretickým základem je rozlišování mezi pragmatickými způsoby chování, které jsou nezbytné pro efektivní dosažení cíle, a mezi takovými sekvencemi chování, které jdou už nad rámec a vyjadřují spíše individualitu pachatele. Právě prvky personifikace pronikly do odborné i laické veřejnosti díky různým detektivkám a krimi-filmům. Byly však mylně prezentovány jako samotná podstata psychologického profilování, což nepřispělo k důvěryhodnosti tohoto postupu v očích mnoha praktiků ani expertů z jiných forenzních oborů.

Nešťastná medializace je mimochodem uváděna jako jeden z důvodů, proč současná forenzní psychologie potlačuje pojem „psychologické profilování“ a nahrazuje ho novými termíny. V německé jazykové oblasti se prosazuje výraz „operativní analýza případů“ (Operative Fallanalyse - OFA). V anglické jazykové oblasti je preferován výraz kriminální investigativní analýza (Criminal Investigative Analysis - CIA). Nejde však pouze o výměnu názvů. Za tímto terminologickým posunem stojí změny a rozvoj v oblasti psychologického profilování. Na tomto místě zmíním ty klíčové:

- zdokonalila se behaviorální analýza scény deliktu
- rozšířilo se spektrum deliktů, při nichž lze profilování použít
- v návaznosti na nové psychologické koncepce a teorie se zdokonalily interpretační postupy pro vyhodnocování fyzického i řečového chování pachatelů.

Analýza případu (dříve behaviorální analýza scény deliktu)

Údaje z místa činu a veškeré stopy, které popisují chování pachatele, jsou nezbytnou podmínkou pro psychologickou analýzu případu. Detailní psychologický rozbor chování pachatele směřuje k explicitní rekonstrukci jeho prožívání. To, co mu probíhá v mysli, je totiž určující pro stanovení jeho osobnostních charakteristik. Profil lze pak využít pro přípravu výsledku podezřelé osoby (Füllgrabe 2006). Například při analýze sexuálních deliktů se vyčleňují určité psychologicky zajímavé „úseky“ činu, které mnoho napoví o typu pachatele (Wieczorek 2006). Pro ilustraci je představím ve formě otázek:

- Jakou strategii použil pachatel při přiblížení se oběti (lest, bleskový útok, překvapivé napadení)?
- Jak kontroloval pachatel oběť (pouhou blízkostí, výhrůžkami násilí, násilím)?
- Jak reagoval pachatel na pokusy o odpor?
- Objevily se u pachatele v průběhu činu sexuální poruchy?
- V jaké posloupnosti se odehrávalo sexuální jednání?
- Co říkal pachatel a co chtěl, aby říkala oběť?
- Došlo v průběhu činu ke změně (zlomu) v chování pachatele? Vzal pachatel něco z místa činu s sebou?

Spektrum deliktů, při nichž lze profilování použít

Psychologické profilování původně vypracovala FBI pro sexuálně motivované násilí (znásilnění) a vraždy. Další instituce aplikovaly existující postupy na nové typy deliktů a usilovaly o rozvinutí nových postupů a instrumentů pro různé typy zločinů. Dnes existují profily typických pachatelů např. pro bombové atentáty, žhářství, braní rukojmích, vydírání a únosy (Hoffmann a Musolff 2000).

Nové psychologické koncepce a teorie

V oblasti profilování neexistuje jednotná metodika postupu ani všeobecně závazná či platná teorie. Zpravidla se uplatňuje eklektický přístup, tj. podle okolností konkrétního případu se používá vše, co slibuje praktický úspěch. Profilovač sahá po různých koncepcích, teoriích i modelech lidského chování a prožívání s nadějí, že „pasují“ na právě řešený případ. Přitom se pohybuje zejména na půdě kriminalistiky, kriminologie, psychologie, psychiatrie a také sociologie. Profilování ani dnes nepředstavuje reproduktivní či striktně algoritmizovaný postup. Selský rozum (common sense), intuice, kreativita a nadání profilovače stále hrají výraznou roli (Adler 2004, Hoffmann a Musolff 2000).

Praktická ukázka profilu

Většina profilů, které sestavovala autorka tohoto příspěvku, se týkala psychologické analýzy chování pachatele (např. opakované umísťování nástražných výbušných systémů na železniční koleje) a forenzní analýzy textů anonymních dopisů s výhrůžným či vyděračským obsahem. Zhruba v polovině případů byl pachatel vypátrán. Profil napomohl k upřesnění vyšetřovacích verzí a k vytipování pachatele.

Dále jsou prezentovány ukázky z případu pachatele, který vyhrožoval kontaminací potravinářských výrobků na jaře 2006:

K odbornému vyjádření z oboru forenzní psychologie podle § 105 odst. 1 a 5 t. ř. a § 21 odst. 1 zák. č. 36/1967 Sb. byly předloženy kopie šesti anonymních dopisů zaslaných neznámým pachatelem na adresy:

- 1) Opavia
- 2) Nestlé
- 3) Firma Wes
- 4) Pivovar Hlinsko
- 5) Pivovar Dobruška
- 6) Pivovar Hlinsko (podruhé)

K odbornému vyjádření byly formulovány tyto otázky:

- 1) Posoudit vážnost hrozby vyplývající z anonymních textů.
- 2) Vytvořit profil neznámého pachatele.
- 3) Odpovědět na otázku, zda je neznámý pachatel (dále NP) připraven a odhodlán své úmysly a výhrůžky realizovat.

Výňatky z profilu:

Anonymní texty obsahují málo individuálních řečových prvků či odkazů na individuální prožívání a motivaci NP. Materiál je proto nezpůsobilý pro tvorbu profilu NP podle běžných metodik. Orientačně lze pouze uvést tyto údaje:

- Muž, který žije v blízkosti pivovarů D a H. Má je na dohled a pod drobnohledem, tento blízký kontakt ho nabuzuje a motivuje k pronásledování. Má rád pivo (svým vlastním způsobem) a domnívá se, že rozumí pivovarnictví.
- Profesi nelze blíže určit, vyzná se však ve výrobě piva (alespoň je o tom nevývratně přesvědčen). Podle řečového

chování bych tipla, že NP má průměrný intelekt, ale zabývá se nekvalifikovanou prací, mohl předčasně ukončit (selhat) při získávání vyššího vzdělání či kvalifikace.

- Věk - v řečovém chování nejsou žádná konkrétní vodítka pro určení věku, momentálně se jeví jako pravděpodobné věkové pásmo alespoň kolem 30 let.
- Osobnost: Má sklon k osobnostní rigiditě a falešné zásadovosti (principiálnosti), nenechá se snadno pohnout k tomu, aby změnil názor. Pravděpodobná je přítomnost duševní poruchy nebo poruchy osobnosti... Naznačená porucha myšlení však nesnižuje jeho intelektovou kapacitu v oblasti vymýšlení uskutečnitelných hrozeb a eventuálních útoků na pivovary.
- Životní styl - spíše singl, introvertní životní způsob, bez širokých sociálních vazeb, málo přátel a známých. Slabé, ojedinělé nebo téměř žádné kontakty k ženám.
- Vizuálně: nedbá příliš na svůj zevnějšek (nestará se o módní trendy), má svůj vlastní styl.
- V nejbližším okolí může být vnímán jako lehký podivín či svérázná (těžká) povaha, ale jeho nebezpečnost bude podceňována.

Dovětek:

S přihlédnutím k profilu byly vytipovány tři podezřelé osoby a pečlivě připraveno vedení výsledku probíhajícího po právní stránce jako podání vysvětlení. Vše bylo dokumentováno na videozáznam, který byl opětovně psychologicky analyzován. Podezření se zúžilo na jednu osobu. Ta odmítla navrhovanou fyziodetekci a v následujícím výsledku doznala autorství anonymních výhrůžných textů. Znalecké vyšetření pachatele prověří správnost profilu v bodě „osobnost“, ostatní předpoklady profilu (pohlaví, profese, věk, životní styl) se potvrdily.

Literatura:

Adler, J. R.: Forensic Psychology. Concepts, debates and practice. Portland: Willan Publishing, 2004.

Ainsworth, P. B.: Psychology and Policing. Portland: Willan Publishing, 2002.

Čírtková, L.: Forenzní psychologie. Plzeň: Nakl. Aleš Čeněk, 2004.

Füllgrabe, U.: Vergewaltigung und Täterprofil. Kriminalistik, 2006, č. 2, s. 80-85.

Hoffmann, J. - Musolff, C.: Fallanalyse und Täterprofil. Wiesbaden: BKA, 2000.

Holmes, R. M. - Holmes, S. T.: Profiling violent crimes. London: Sage Publications, 2002.

Müller, S. - Köhler, D. - Hinrichs, G.: Täterverhalten und Persönlichkeit. Frankfurt: Verlag für Polizeiwissenschaft, 2005.

Schröer, J. et al.: Undoing - ein besonderer Aspekt der Tatortanalyse. Kriminalistik, 2006, č. 2., s. 76-79.

Wieczorek, A.: Lassen sich Operative Fallanalysen durch psychologische Verhaltensanalysen optimieren? Kriminalistik, 2006, č. 2, s. 86-91.

Čírtková, L.

Současné trendy v kriminalistické psychologii

SOUHRN